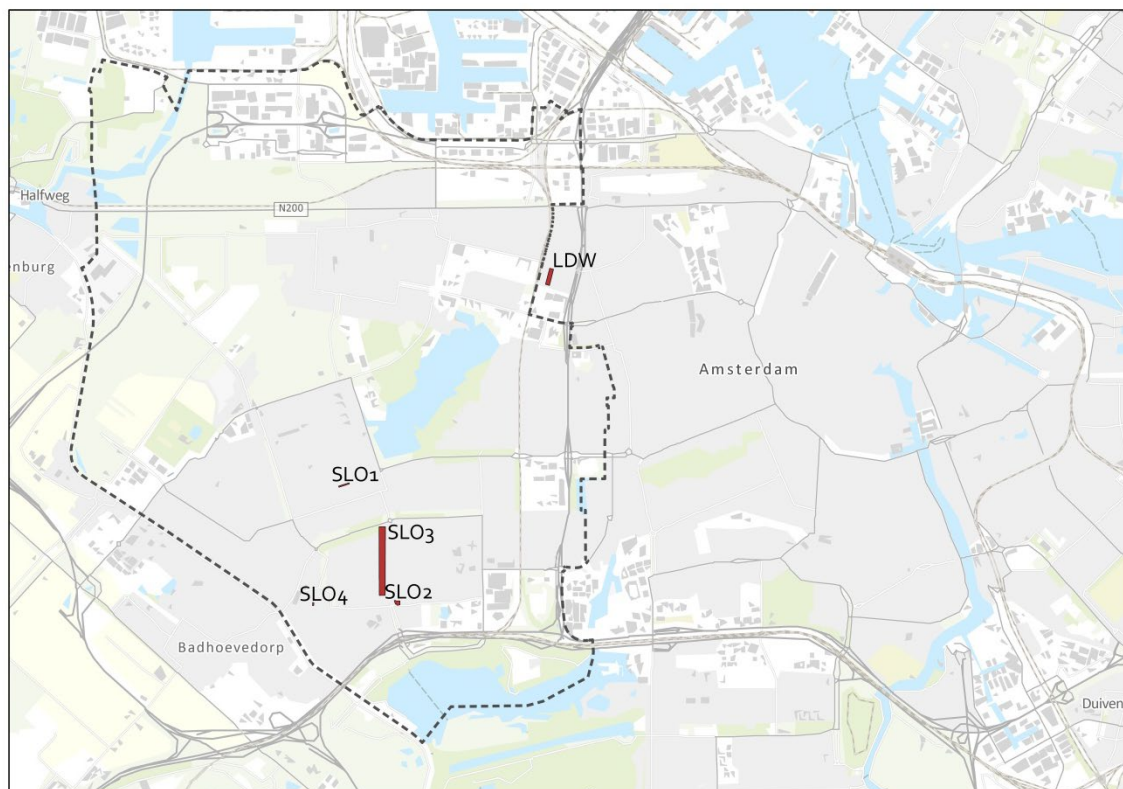

Archeologie onder het zand

Het verborgen verleden van Nieuw-West

Jerzy Gawronski

In de jaren vijftig van de vorige eeuw bood Nieuw-West de aanblik met een stad in aanbouw op oneindige vlaktes opgespoten zand. Hier aan de westelijke rand van negentiende-eeuws en vroeg twintigste-eeuws Amsterdam (Oud-West) werd de zompige veenbodem met zand verstevigd zodat er ontelbare nieuwbouwflats konden verrijzen. Een nieuw stedelijk landschap was het resultaat, met een moderne infrastructuur van autowegen en trambanen. Maar onder het zand met z'n nieuwe straten en huizen ligt de oude bodem verborgen met de geologische geschiedenis van vervlogen landschappen en archeologische resten van menselijke activiteiten. Vanaf de middeleeuwen was hier de Sloterpolder ontstaan, een agrarisch gebied met verschillende polders waar land- en tuinbouwproducten voor de stad Amsterdam vandaan kwamen. De Sloterpolder is de grootste polder van de ambachtsheerlijkheid Sloten, die in 1654 was ontstaan en tot de negentiende eeuw uit vier 'bannen' (rechtsgebieden) bestond: Sloten, Sloterdijk, Osdorp en de Vrije Geer. In 1848 werden de bannen zelfstandige gemeentes en bleven dat tot de Amsterdamse annexatie in 1921. Ze verloren toen gaandeweg hun landelijk karakter. In het kader van het Algemeen Uitbreidings Plan AUP voor Amsterdam uit 1935 werd dit gebied bestemd voor de ontwikkeling van de Westelijke Tuinsteden. Vanaf de jaren vijftig startte de inrichting van de nieuwe woonwijken.

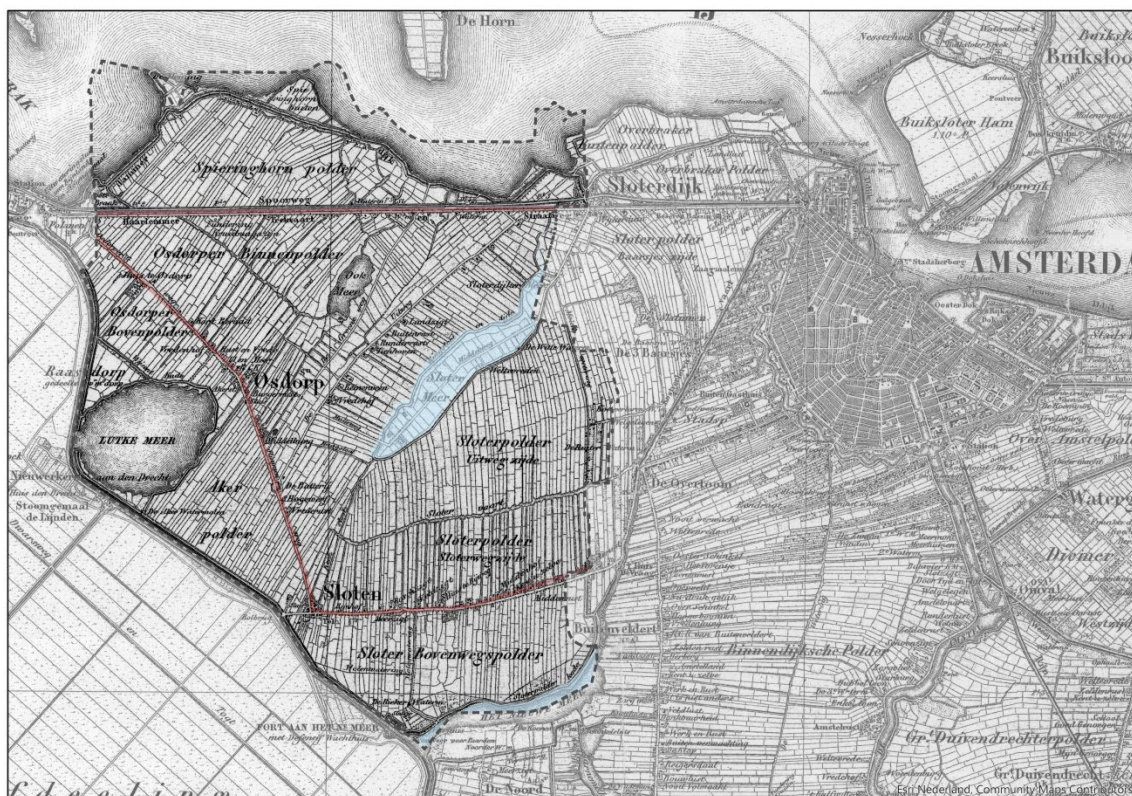
Nieuw-West (stippellijn) met archeologische vindplaatsen aan de Sloterpolder en de Leeuwendalerweg, (kaart: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Thijs Terhorst)

Voor deze ruimtelijke ontwikkelingsplannen zijn de polders rond Sloten en Osdorp opgehoogd met een zandpakket. Het zand werd gewonnen uit de Sloterdijkmerpolder, die daarvoor werd verdiept waarna de huidige Sloterpolder ontstond. Eerst werden de gebieden ten noorden en ten oosten van de Sloterpolder bebouwd, pas rond 1960 volgde de bebouwing ten westen ervan. De terreinophoging zorgde ervoor dat de oorspronkelijke verkavelingsstructuur en het historische

veenlandschap uit het zicht verdween.¹ Vandaag de dag vertellen historische kaarten, geologische lagen en archeologische resten in de veenbodem onder de huizen en straten van Nieuw-West over het eeuwenoude platteland buiten de stad Amsterdam.

Natuurlijk landschap

Het natuurlijke landschap van Nieuw-West van voor de middeleeuwen dateert uit het vroege Holoceen - de geologische periode na de laatste IJstijd (vanaf ca. 11.000 v. Chr. tot heden). Met het Holoceen brak een periode met gematigd klimaat aan wat zorgde voor een stijging van de zeespiegel. Hierdoor ontstond in de Hollandse kuststreek een kwelderlandschap met hoger en droger gelegen stroomruggen, waar zeewater via een stelsel van getijdengeulen naar binnen stroomde. De zeekleilagen van dit oude getijdengebied liggen onder het zandpakket op een diepte van 5 à 6m onder NAP. Vanaf c. 3.000 v. Chr. verzoette het milieu achter de nieuw gevormde duinen langzamerhand. Het Noord-Hollandse getijbekken begon zich op te vullen met enorme veenkussens (het Hollandveen). Enkele duizenden jaren lang kon het hoogveen ongestoord groeien en bedekte het de kwelderbodem van Nieuw-West. Tijdens het onderzoek van de Noord/Zuidlijn in de bedding van de Amstel op het Damrak en Rokin zijn stenen en benen werktuigen en aardewerk uit de jonge steentijd gevonden die er op duiden dat het hoogveen rond Amsterdam vanaf 2.400 v. Chr. seizoensgebonden werd bewoond. In de omgeving liepen grote afwateringsgeulen naar het Oer-IJ en het IJ-meer, die nu verborgen liggen onder het IJ, Damrak en Vondelpark, waarlangs sporadisch mensen woonden van de Bronstijd tot de Vroege Middeleeuwen. Mogelijk dat ook langs de stroomruggen in Nieuw-West tijdelijke nederzettingen waren voor jacht, visserij en landbouw.

Het middeleeuwse ontginningspatroon in Nieuw-West nog zichtbaar op de Topografische Militaire Kaart (TMK) van Nederland (1854) geprojecteerd op de huidige topografie, met de assen (rood) Haarlemmertrekvaart, Osdorperweg en Sloterweg (kaart: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Thijs Terhorst)

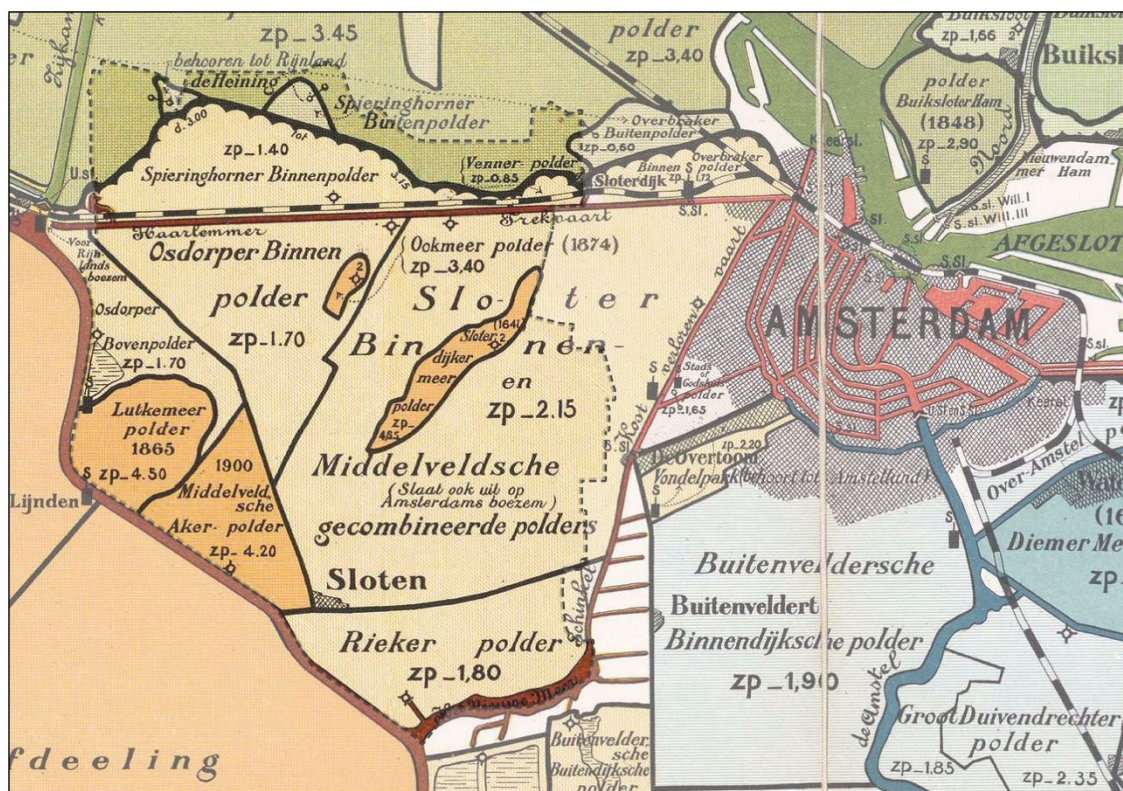
¹ Van Rossem 1993

Nieuw-West in de zestiende eeuw: detail uit de kaart van Noord Holland van Joost Jansz Bilhamer (1570), met het gebied van Nieuw-West onder (ten westen) van Kostverloren(vaart) met de dorpen Sloten en Sloterdijk en het Slootermeer (latere Sloterpas) (Noord-Hollands Archief)

Ontginning van de Sloterpolder

Vanaf de elfde eeuw tot in de dertiende eeuw werd het veen van Noord-Holland op grootschalige wijze ontgonnen. Toen werd ook het gebied tussen de Spaarnedammerdijk langs het IJ, de Kostverlorenkade en de Sloterweg – de latere Sloterpolder - geschikt gemaakt voor permanente bewoning en landbouw.² Haaks op de bestaande waterlopen door het veen die aantakten op het IJ, zoals de Drecht en de Slochter (ook wel Sloot of Sloter genoemd), werden percelen uitgezet. Deze werden onderling van elkaar gescheiden door de sloten die het veen ontwaterden zodat vruchtbaar akkerland en veenweiden ontstonden waar boeren nederzettingen konden worden gesticht.³ De lengte van de kavels werd niet vooraf vastgesteld, maar werd bepaald door natuurlijke barrières of door aanspraak van anderen op reeds ontgonnen gebieden. Zo ontstonden lange percelen, ook wel weren genoemd. Aan de uiteindes van de weren werden vaak een veendijk en een dwarsloot aangelegd, die de landerijen moest beschermen tegen water uit onontgonnen gebied. Deze achterkades dienden later vaak zelf weer als basis voor nieuwe ontginningen. De weren in de Sloterpolder vertonen dezelfde noord-west oriëntatie, zoals nog op negentiende-eeuwse kaarten te zien is, hetgeen een aanwijzing is dat dit gebied als één geheel in cultuur is gebracht.

De Sloterpolder met de verschillende polders (stippellijn Nieuw-West), kaart van W.H. Hoekwater 1901 (kaartprojectie: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Thijs Terhorst)

Het vormde een waterstaatkundige eenheid waarbinnen de landeigenaren gezamenlijk verantwoordelijk waren voor de beheersing van het waterpeil. In het begin van de zeventiende eeuw, tussen 1599 en 1628, is het gebied ingericht als polder. Met de aanleg van de Haarlemmertrekvaart in 1631 raakte de polder verder opgedeeld in de Spieringhorner, Overbrakerpolder in het noorden, en de Osdorper-, Sloter- en Middelveldse polders ten zuiden van de trekvaart. In 1674 werd de Sloterpolder samengevoegd met de naburige Middelveldse Polder tot de 'Sloterbinnen- en Middelveldse gecombineerde polders' en werden de afwateringssystemen op elkaar aangesloten. Een belangrijke waterloop in de nieuwe polder, voor zowel de afwatering als het transport

² Stol 1993, 29; Borger 1987

³ De Bont 2009, 560

tussen Amsterdam en Sloten, was de Slotervaart. Vanaf de zeventiende eeuw tot in de negentiende eeuw werd de polder door drie poldermolens bemalen. Een daarvan, de poldermolen 1100 roe aan de Haarlemmerweg, genaamd naar de afstand tot de Haarlemmerpoort (c. 3,5 km omgerekend in Amsterdamse roeden), is na sloop in 1963 opnieuw opgebouwd in het sportpark Ookmeer.

Slotermeer / Sloterplas

De ontwatering van het veen leidde tot bodemdaling. Tegenwoordig bevindt het Hollandveen zich op gemiddeld 2 à 3 meter onder NAP onder het opgespoten zand van Nieuw-West. Vanwege het inklinken van de grond werden de kavels gaandeweg natter en kwetsbaarder voor hoog water met erosie van het veenlandschap als gevolg. Bijvoorbeeld, veenafslag aan weerszijden van het veenriviertje de Sloot of Slochter leidde in de late twaalfde eeuw tot het ontstaan van het Sloter(dijker)meer dat middenin in de latere Sloterpolder was gelegen. Het meer ontwikkelde zich tijdens de middeleeuwen tot de voornaamste vaarroute tussen Sloterdijk en Sloten en was tevens belangrijk voor de visvangst. Tegen de zeventiende eeuw kwam het ondiepe Slotermeer steeds vaker droog te liggen, terwijl de haven van Sloterdijk aan het IJ langzaam verzandde. Het meer verloor zijn belang als waterbekken en werd in 1644 bedijkt en drooggemalen om te dienen als weidegrond.⁴ De verbinding tussen Sloterdijk en Sloten werd behouden door de aanleg van de Waagenweg, later Sloterdijkermeerweg of Middeweg, dwars door de polder. In de jaren vijftig werd de polder tot een diepte van 35 meter uitgegraven om zand te winnen voor de aanleg van Nieuw-West. Zo werd de polder weer een water, de huidige Sloterplas.

Osdorp en Sloten

De vernatting van het akkerland dwong de ontginningsboeren in de middeleeuwen om telkens nieuwe stroken veen in cultuur te brengen en hun boerderijen te verplaatsen. In de vroege ontginningsperiode bestonden de boerennederzettingen uit los gegroepeerde verhoogde huisplaatsen (terpen). Rond de dertiende eeuw verdwenen de laatste geschikte akkergronden en werden de oude nederzettingen verlaten. Bij het ontginnen van nieuw veen dienden de verhoogde achterkades vaak zelf weer als ontginningsassen, die vervolgens als wegen en paden in gebruik bleven. Ook de dertiende-eeuwse Sloterweg en Osdorperweg waren zulke achterkades.⁵ Langs de belangrijkste landwegen ontstond nieuwe bewoning in de vorm van lintbebouwing, zoals de twee zelfstandige lintdorpen Osdorp en Sloten langs de Osdorperweg en Sloterweg, die tot aan de twintigste-eeuwse stadsuitbreidingen als woonkernen bleven bestaan.⁶

De oudste vermelding van Osdorp is van 1155, wanneer gesproken wordt van de Osdorpers (*villani de Okesthorpe*) die een aanval van de Friezen in de Zaanstreek zouden hebben afgeslagen. Of de locatie van dit *Okesthorpe* overeenkomt met de tegenwoordige bebouwing langs de Osdorperweg is niet zeker. Historisch geografisch wordt de oorsprong van Osdorp aan de ontginningsbasis langs de Drecht ten noorden van de Osdorperweg gezocht. Het dorp zou in de twaalfde eeuw door het oprukkende IJ zijn opgeschoven naar het uiteinde van de ontginningskavels langs de Osdorperweg. Voor deze theorie zijn verder geen archeologische bewijzen gevonden, behalve dan de vondst in 1935 van twaalfde-eeuws aardewerk ergens 'in Osdorp'.

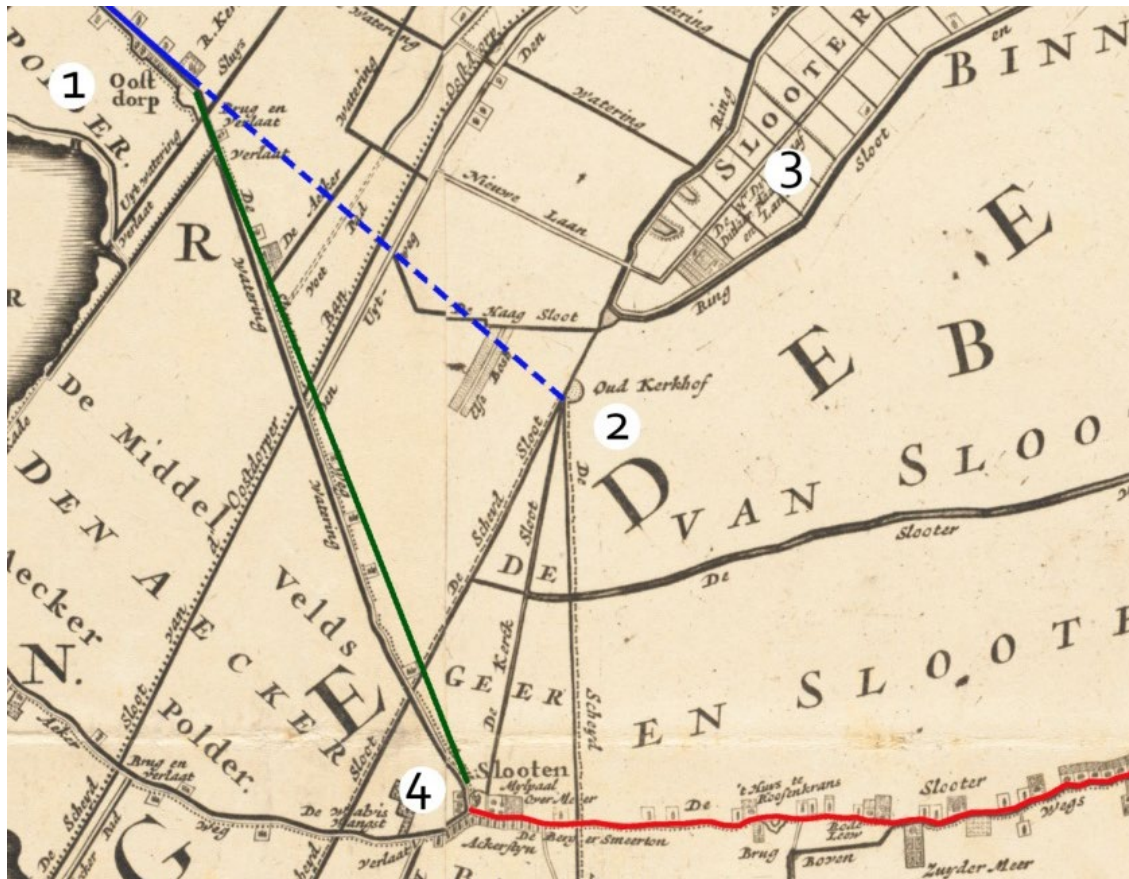
Ook van Sloten is niet exact bekend waar deze boerennederzetting oorspronkelijk is ontstaan. De naam van dit dorp zou ontleend zijn aan het veenriviertje de Slochter dat bij Sloterdijk in het IJ uitmondde. Sloten wordt het eerst genoemd in documenten uit 1040 en 1063 die melding maken van de kapel van *Sloton*. Deze historische bronnen zouden verwijzen naar een oudere fase van het dorp ten zuiden van het Sloter(dijker)meer. Toen het veen in de elfde en twaalfde eeuw inklonk heeft Sloten zich verplaatst naar de zuidelijker gelegen achterkade, de huidige Sloterweg. De locatie van het elfde-eeuwse dorp Sloten en de kapel zou op zeventiende-eeuwse kaarten nog aangeduid staan als 'Oud kerkhof'. Een andere cartografische aanwijzing voor een verplaatsing van

⁴ Jansen 1963, 287-288

⁵ De Baar 1992, 22-25.

⁶ De Bont 2009, 577; Bos 1988, 29.

Sloten vanuit het noorden is het verloop van de Osdorperweg. Deze weg is, net als de Sloterweg, van oorsprong een oude ontginningsas, die aanvankelijk in een min of meer rechte lijn vanaf de Spaarndammerdijk bij Halfweg naar het oude Sloten liep. Na de verschuiving van Sloten moest de weg worden verlegd en vertoont deze daarom een bocht voorbij het twaalfde-eeuwse dorp Osdorp naar het zuiden. Er zijn ook theorieën dat het oudste Sloten zich juist ten zuiden van de Sloterweg bevond en dat de bewoners onder druk van het uitbreidende Haarlemmermeer genoodzaakt waren juist noordwaarts te verhuizen. In dat geval zouden de oudste bewoningsporen van het huidige Sloten aan de zuidzijde van de Sloterweg te verwachten.

Detail uit de kaart van Gerrit Drogenham, uitgegeven door Nicolaas Visser in 1700: (noorden is boven), 1 = Osdorp, 2 = Oud kerkhof van Sloten, 3 = Sloterdijkmeer/Sloterplas, 4 = Sloten (huidige locatie), Blauw = Osdorperweg tussen Osdorp en Sloten (reconstructie), Groen = Osdorperweg tussen Osdorp en Sloten (huidige situatie), Rood = Sloterweg (huidige situatie) (kaart: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Thijs Terhorst)

Sporen onder het zand

Archeologisch bewijs voor de voorganger van Sloten op de locatie van het 'Oud Kerkhof' is bij een onderzoek in 1984 aan het Hoekenespad (vindplaats SLO1) niet aan het daglicht gekomen. Afgezien van fragmenten van elfde- en twaalfde-eeuws aardewerk onder het twee meter dikke zandpakket zijn er geen sporen van een kerkhof of van bewoning gevonden. Moderne kaartprojecties van de zeventiende-eeuwse kaart wijzen uit dat het 'Oud Kerkhof' zich waarschijnlijk ca. 150 meter meer noordoostelijk van de onderzoeksplek bevindt. Wel zijn er andere archeologische aanwijzingen voor het idee dat Sloten vanuit het noorden naar de huidige locatie zou zijn opgeschoven. Een opgraving in 1991 op het dorpsplein van Sloten aan de noordkant van de Sloterweg wees uit dat hier in de late twaalfde eeuw woonterp is gebouwd met daarboven meerdere bewoningsniveau's van laatmiddeleeuwse boerderijen (vindplaats SLO4). In de zestiende eeuw werd het terrein bebouwd met onder meer een herberg en rechthuis.

Archeologisch onderzoek op het Dorpsplein in Sloten (1991:SLO4): rersten van een woonterp uit 1175-1200 met meerdere bewoningslagen (foto's: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Wiard Krook)

Een huisterp van kleizonden met lemen vloer en haard uit circa 1275-1300 is in 1986 op de kruising van de Sloterweg met de Anderlechtlaan opgegraven (vindplaats SLO2). De aanwezigheid ervan houdt verband met uitbreiding van de ontginningsactiviteiten van het nieuwe dorp Sloten. Archeologisch booronderzoek ter hoogte van de Louwesweg in 1988 toonde aan dat de verplaatsing van het oude dorp Sloten zich niet gefaseerd heeft voltrokken met een tussenlocatie, maar in één keer heeft plaats gevonden (vindplaats SLO3). Recent onderzoek in 2018 aan de zuidzijde van de Sloterweg (vindplaats SLO9) heeft geen bewoningssporen uit de twaalfde eeuw opgeleverd, hetgeen de veronderstelling van een dorpsverplaatsing vanuit het noorden verder versterkt.

De vloerlagen van de terp SLO2 (foto: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Wiard Krook)

Achttiende-eeuwse boerenschuur bij de Sloterplas

Archeologische bewoningssporen uit de zeventiende en achttiende eeuw komen slechts sporadisch onder het dikke zandpakket tevoorschijn. Een uitzondering was de vondst van de bakstenen schuur op een diepte van drie meter onder de huidige Leeuwendalersweg in 2009 (vindplaats LDW).⁷ Het bouwsel was gelegen in de noordoosthoek van het in 1644 ingepolderde Sloter(dijker)meer. Het rechthoekige gebouw van 10,20 x 5,80 m lag met zijn kopse kant aan de voormalige Sloterdijkermeerweg. Van deze weg, die dwars door de polder liep tussen Sloterdijk en Sloten,

⁷ Gawronski, J. en R. Jayasena 2010

waren nog resten over in de vorm van een met puin verhard tracé. Naast het gebouw lag een waterkelder voor de watervoorziening. De bouwwijze wijst op een stal of schuur, die binnenin was opgehoogd met een stort van huishoudelijk aardewerk afval uit de gehele achttiende eeuw.

Een achttiende-eeuwse schuur met links ervan een waterkelder aan de Leeuwendalerweg (LDW) (archeologisch onderzoek 2009, foto: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Ranjith Jayasena)

Onder de vondsten was een zeis: een dergelijk voorwerp wordt bij opgravingen in Amsterdam doorgaans niet aangetroffen en sluit goed aan bij het agrarische karakter van de locatie. Des opmerkelijker was daarom de vondst van een schoteltje van creamware, Engels aardewerk uit 1775-1800, met een propagandistische boodschap die verbonden was met de toenmalige politieke stromingen in Amsterdam. Het schoteltje is versierd met de afbeelding van de Hollandse maagd met een vrijheidshoed op een stok, geflankeerd door de klimmende Hollandse leeuw en de tekstbanden 'Voor Vryheid' 'en Vaderland'. Deze beelden behoorden tot de politieke symboliek van de Patriotten. Zij waren geïnspireerd door de ideeën van de Franse revolutionairen en streefden naar een staatsbestel zonder het gezag van stadhouder Prins Willem V. Hun tegenstanders waren de Orangisten, die in hun propagandaoffensief ook aardewerk gebruikten waarop dan Oranjesymboliek werd aangebracht. Patriottistisch aardewerk in Amsterdamse context is zeldzaam: een vergelijkbare vondst is een creamware theepot uit een opgraving aan de Oostenburgermiddenstraat. Met deze vondsten herbergt de bodem van Nieuw-West nog diep onder het zand tal van sporen over de ontwikkeling van het eeuwenoude platteland buiten de stad dat nauw verbonden is met historisch Amsterdam.

Blad van een zeis (LDW-2-1) uit het negentiende-eeuwse ophogingspakket dat de schuur afdekte (foto: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, Ron Tousain)

Links het schoteltje uit de achttiende-eeuwse schuur (LDW-1-1), gemaakt van laat-achttiende-eeuws creamware met een propagandistische versiering van het Patriottistische embleem van de Hollandse maagd. Rechts een theepot (OBM-6-1) met een vergelijkbare decoratie uit een achttiende-eeuwse beerput aan de Oostenburgermiddenstraat (foto's: Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, resp. Ron Tousain en Wiard Krook)

Verwijzingen

Een deel van de achtergrondinformatie is ontleend aan bureauonderzoeken over Nieuw-West van de afdeling Archeologie, Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam.

Baar, P.P de, Sloten, een wandelend dorp; opgravingen tonen groeiende band met Amsterdam, *Ons Amsterdam* 44, (1992), 22-25

Bont, C. de, *Vergeten land: ontginning, bewoning en waterbeheer in de West-Nederlandse veengebieden (800-1350)*, Wageningen 2009

Borger, G.J., Ontgonnen, bedijkt, bebouwd. De agrarische voorgeschiedenis van het stedelijke gebied, in: W.F. Heinemeijer, & M. F. Wagenaar, *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*, Ede/Antwerpen 1987, 16-17

Gawronski, J. en R. Jayasena, *Zeis onder het maaiveld. Archeologische begeleiding Kolenkit Zuidelijk Veld Fase 1 (2009)* (BMA AAR 42), Amsterdam 2010

Jansen, L., De voorgeschiedenis van Slotermeer, *Ons Amsterdam* 15 (1963), 283-288

Rossem, V. van, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, Rotterdam 1993

Stol, T., *Wassend water, dalend land. Geschiedenis van Nederland en het water*, Utrecht/Antwerpen 1993

Dit is een uitgebreide versie van het verhaal dat Jerzy Gawronski schreef voor de vijfde jaargang van het literaire jaarboek voor Nieuw-West: Fred Martin en Jan-Paul van Spaendonck (ed.): *Tussen Andreasplein en Zwarte Pad*, Amsterdam 2020